

*Русавська Анна Олександрівна,
здобувач вищої освіти
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

*Міхайліна Тетяна Вікторівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії,
історії держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ СЛОВА В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Метою наукової статті є аналіз проблем реалізації свободи слова в умовах збройної агресії, а також спроби їх вирішення. У статті констатується, що існування свободи слова, або інакше, права вільного вираження, є фундаментальною ознакою демократії. Першочергово для підтримання можливості її реалізації вона неодмінно має бути закріплена в нормативно-правових актах країни, що претендує на звання демократичної. Таке правове закріплення виступає одночасно як гарантією демократичності, так і способом регулювання меж цієї свободи з огляду на захист прав інших людей та національних цінностей. Закони про свободу вираження поглядів можуть встановлювати зобов'язання та відповідальність, пов'язані з цією свободою. Це може включати обмеження на апелювання до насильства, наклеп, поширення дезінформації або інші дії, які можуть завдати шкоди іншим громадянам або суспільству загалом.

Виявлено, що нагальним питанням є реалізація свободи слова у співвідношенні зі збереженням і дотриманням національних інтересів. Одними з обов'язкових та необхідних для життєздатності демократії чинників є наявність сильної та незалежної преси й гарантування кожному права вільного вираження поглядів. Однак за припущення існування абсолютної свободи слова держава неодмінно зіштовхнеться з низкою проблем, ключовими з яких є дезінформація та пропаганда, які матимуть жорстко негативний вплив на національну безпеку та настрої населення.

Стверджується, що реалізація свободи слова та її захист в умовах збройної агресії становить неабияку складність з огляду на напруженість як громадян, так і влади держави. Навіть у мирний час свобода слова може бути обмежена в деяких випадках, наприклад, для захисту національної безпеки або громадського порядку, а під час збройних конфліктів свобода слова може бути обмежена ще більше, оскільки держави можуть посилювати контроль над інформацією, щоб захистити себе від ворожої пропаганди або дезінформації. Проблематичним для вирішення моментом є саме визначення меж свободи слова з огляду на складність політичної обстановки країни.

У ситуаціях збройних конфліктів, авторитарних режимів або політичної нестабільності як додатковий засіб захисту прав журналістів та активістів, які можуть стикатися з репресіями національних влад, можуть виступати міжнародні стандарти.

Ключові слова: *свобода, свобода слова, права людини, агресія, збройний конфлікт, гарантії реалізації права, верховенство права, принципи права, захист прав людини, ЄСПЛ.*

Постановка проблеми. *У сучасному світі, що стикається з численними викликами та загрозами, питання свободи слова стає особливо актуальним та*

проблематичним. Умови збройних конфліктів нерідко ставлять під сумнів цей фундаментальний принцип демократії, відомий своєю здатністю забезпечувати різноманіття поглядів, критичний діалог та вільний потік інформації. Свобода слова є одним із найважливіших прав людини, яке сприяє розвитку демократії та свободи. Збройні конфлікти нерідко породжують не лише фізичні руйнування, але й серйозні виклики для недоторканості основних прав та свобод громадян. У цьому контексті розгляд аспектів свободи слова в умовах збройної агресії стає необхідністю для забезпечення стабільності, розвитку та захисту цінностей, на яких ґрунтується сучасне суспільство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення свободи слова та її меж є питанням, по-перше, дискусійним, по-друге, неоднозначним з огляду на постійний вплив соціальних, правових та інших чинників необхідним для збереження демократичності. Ця проблема виходить за суто правове чи соціальне поле та являє собою мультидисциплінарну багаторівневу задачу, для розв'язання якої необхідний ґрунтовний та системний підхід. Дослідженню свободи слова в умовах збройної агресії присвячували свої праці О. Бурмагін, П. Гуйван, Л. Опришко, Д. Опришко, Л. Осічнюк, О. Стівпець, Р. Черниш, Л. Ярмол та інші. Проте незважаючи на численні публікації у цій сфері, проблема залишається гострою та актуальною.

Метою наукової статті є аналіз проблем реалізації свободи слова в умовах збройної агресії, а також спроби їх вирішення.

Основний текст. Попри наявність широкого переліку наукових досліджень та практичного правового нормативного затвердження питання визначення поняття свободи слова та її місця в демократичній державі залишається дискусійним. Ефект вирішеності і очевидності цієї проблеми виявляється хибним під час детального заглиблення і співвідношення теорії та практики. Прикладом може послугувати феномен «конселінгу» або історія з опублікуванням в 2010 році німецьким політиком Тілом Саррацином книги «Німеччина. Самоліквідація», в якій досить відверто говориться про шкідливість мусульманської та африканської імміграції для німецької держави, після якої автора змусили подати у відставку з ради директорів Німецького федерального банку. Д. Пітерсон, професор психології, на основі цього висуває не менш сміливу думку, вважаючи, що у сучасному світі свобода слова опинилася під загрозою на догоду фальшивій толерантності. Український науковець О. Стівпець переконаний, що свобода слова як принцип має доповнюватися ще й принципами соціальної відповідальності, об'єктивності, неупередженості у висвітленні подій та всіма іншими, що робитимуть інформацію правдивою, актуальною, безпечною, корисною (або хоча б нешкідливою) [1, с. 260]. Вищезазначені приклади показують, що свобода слова зовсім не однозначна, як може здатися на перший погляд. Вона постійно

обґрунтовано і не зовсім, піддається впливу правових, соціальних, культурних, історичних та інших факторів, які намагаються визначити умови її існування.

Насамперед головним аспектом обговорень постає саме межа цієї свободи, з огляду на ситуацію у світі, події в країні та рівень її розвитку, нормативно-правового закріплення тощо. Поняття свободи вираження поглядів як природного права людини розглядають як можливість виражати своє ставлення ймовірного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, процесів, подій, фактів дійсності або давати їх оцінку [2, с. 96]. Європейська конвенція з прав людини визначає її як «свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів» [3]. Л. В. Ярмол наводить авторське визначення, в якому чітко проводить аналогію та асоціацію з природним правом людини: «Свобода вираження поглядів – це “дихання” людини в соціальному середовищі, без якого вона не зможе у ньому існувати» [4]. Нагальним питанням є реалізація свободи слова у співвідношенні зі збереженням і дотриманням національних інтересів. Одними з обов’язкових й необхідних для життєздатності демократії чинників є наявність сильної та незалежної преси та гарантування кожному права вільного вираження поглядів. Однак за припущення існування абсолютної свободи слова держава неодмінно зіштовхнеться з низкою проблем, ключовими з яких є дезінформація та пропаганда, які матимуть жорстко негативний вплив на національну безпеку та настрої населення. Р. Черниш та Л. Осічнюк, досліджуючи це питання, визначають, що задля збереження цілісності держави і водночас уникнення зародків авторитаризму обмеження права вираження поглядів на законодавчому рівні має бути зведено до необхідного мінімуму та здійснюватися виключно на підставі і відповідно до закону для досягнення конкретної мети. Також у дослідженні згадується про те, що механізм інформаційної безпеки функціонує в Україні, однак з огляду на сучасні обставини є не зовсім актуальним та доволі ситуативним у реагуванні [5, с. 172]. П. Гуйван у своєму дослідженні про свободу слова доходить висновку, що преса не повинна переступати встановлені межі, зокрема зважаючи на збереження національної безпеки або територіальної цілісності, протидію загрози насильства або захист правопорядку, запобігання злочинам. Водночас засоби масової інформації мають виконувати свої функції і поширювати інформацію та ідеї відповідально. Інформація та ідеї повинні поширюватися з усіх питань, що становлять суспільний інтерес, зокрема політичні проблеми, а саме ті, які поділяють чи заперечують певну думку [2, с. 97]. Цікавою є міркування про так звану двоетапну концепцію, яку становлять «свобода доступу до держави» і «свобода від держави», де перший елемент – можливість індивіда брати участь у справах держави, а другий – все-

сторонній захист приватного життя цього індивіда і запобігання будь-яким неправомірним втручанням з боку держави [6].

Існування свободи слова, або інакше, права вільного вираження, є фундаментальною ознакою демократії. Першочергово для підтримання можливості її реалізації вона має бути закріплена в нормативно-правових актах країни, що претендує на звання демократичної. Таке правове закріплення виступає одночасно як гарантією демократичності, так і способом регулювання меж цієї свободи з огляду на захист прав інших людей та національних цінностей. Закони про свободу вираження поглядів можуть встановлювати зобов'язання та відповідальність, пов'язані з цією свободою. Це може включати обмеження на апелювання до насильства, наклеп, поширення дезінформації або інші дії, які можуть завдати шкоди іншим громадянам або суспільству загалом. Конституція України визначає, що «Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір», однак наголошує на можливості обмеження цього права в інтересах національної безпеки [7]. Інший нормативно-правовий акт визначає свободу слова як фундамент своєї діяльності, без існування якої мета її функціонування з реально практичного автоматично переходить у суто декларативну, що саме по собі ставить під сумнів сенс її чинності. Так, Закон України «Про медіа» визначає ґрунтовним принципом право вільного вираження думок, поширення, обміну і отримання інформації, водночас зазначає законну підставу будь-яких обмежень та повну заборону цензури [8]. Допускаючи думку, що преса є значною частиною та умовою існування демократії, можливість та забезпечення вільної її діяльності є пріоритетним завданням політики, направленої на людей.

Окрім національного рівня захисту права свободи слова велику вагу має міжнародне право. Такий рівень захисту є доцільним з низки причин:

1) універсальність і стандарти. До прикладу, міжнародні інструменти, як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, в основі якого лежить Загальна декларація з прав людини, є універсальними і забезпечують загальні стандарти захисту прав людини, зокрема свободу вираження поглядів. Ці стандарти визнані як норми, яких повинні дотримуватися всі держави-члени ООН. Доречно буде навести нормативні закріплення цього права в загальних міжнародних актах. Стаття 19 Загальної декларації з прав людини містить таке визначення: «Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду, це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір» [9];

2) міжнародний контроль та механізми захисту. Існують міжнародні органи та механізми, як-от Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) чи Ко-

мітет з громадянських і політичних прав ООН, які займаються справами, пов'язаними із порушеннями права на свободу слова. Це створює можливість для громадян та організацій звертатися за захистом на міжнародному рівні. Існування цієї так званої наддержавної інстанції покращує систему захисту звичайних громадян, які вважають, що їхня країна не була достатньо об'єктивною та справедливою в оцінці ситуації;

3) захист у ситуаціях конфліктів та нестабільності. У ситуаціях збройних конфліктів, авторитарних режимів або політичної нестабільності міжнародні стандарти можуть виступати як додатковий засіб захисту прав журналістів та активістів, які можуть стикатися з репресіями національних влад.

Саме остання причина безпосередньо стосується теми цього дослідження. Варто наголосити, що у складних, неоднозначних ситуаціях правовий фундамент держави зазнає значних потрясінь, головним питанням постає міра сили та волі поведінки, яку потрібно підтримувати всередині країни, і стабільність міжнародного врегулювання може стати точкою опори для збереження цього балансу.

Українська судова практика вже на своєму досвіді має справу, яка наочно демонструє складність визначення межі між правом на свободу вираження і захистом національних інтересів та територіальної цілісності країни. Справа Руслана Коцаба, українського журналіста та громадського активіста, у 2016 році спричинила небувалий резонанс. На початку 2015 року, він виклав на своїй сторінці в соціальних мережах заклик до «адекватних людей» відмовлятися від мобілізації, яка, за його словами, суперечить українському законодавству. До того ж він активно брав участь у інтерв'ю для російських ЗМІ, був єдиним акредитованим «ЛНР» та «ДНР» українським журналістом та у своїх статтях безпідставно звинувачував українських військових у вбивстві мирного населення окупованих територій. Його справа пройшла три інстанції, і Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ скасував рішення апеляційного суду про зняття обвинувачень з Р. Коцаба за відсутністю у діянні складу злочину (114-1 КК України) і направив справу на новий розгляд до апеляційного суду. В оцінці діянь журналіста та мірі застосованого до нього законодавства суспільство було неодностайне. Частина населення стверджувала, що статті, які застосували суди під час розгляду, були цілком доцільні й очевидні, однак на той час Уповноважена Верховної Ради з прав людини Валерія Лутковська визнала: «Таке обмеження свободи слова, як у справі Руслана Коцаби, є неприпустимим у демократичному суспільстві» [10]. Наразі справа все ще триває, останньою подією стало клопотання прокурора про оголошення обвинуваченого у міжнародний розшук з подальшою його екстрадицію зі США для продовження розгляду кримінального провадження.

З огляду на ситуацію, описану вище, беззаперечно, збройні конфлікти несуть особливо серйозну загрозу для реалізації свободи слова. Визнання захисту національної безпеки та стабільності першим пріоритетом держави створює певні складнощі реального забезпечення свободи вираження думки. Національні та міжнародні акти передбачають можливість обмеження деяких природних прав людини і свобода вираження поглядів не є винятком. Обмеження прав і свобод – правомірне, цілеспрямоване кількісне та (або) якісне применшення у процесі правореалізації тих можливих моделей поведінки (правомочностей), які складають основне право особи, з боку інших осіб [11, с. 8]. Так, Загальна декларація прав людини статтею 29 передбачає можливість такого обмеження, однак з урахуванням «заснавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [9]. Це обумовлено викликами, – загрозою загальнодержавним цінностям, діяльністю ворожих агентів над дестабілізацією інформаційного поля, особливо, – контролем за пропагандою. За таких обставин право обмеження та інколи заборони на висвітлення подій втрачає чітку межу через полегшений режим доведення таких обмежень і може стати предметом маніпулювання та зловживання.

З огляду на вищезазначене існування незалежного, стабільного та позадержавного захисту є гарантією дотримання прав громадян і конкретно журналістів та громадських діячів, першочергова місія яких полягає у публікуванні правдивого та реального стану подій. Вразливість та особлива схильність до небезпеки цієї категорії осіб в умовах збройних конфліктів є не новим питанням, яке виникає перед суспільством, тому за роки існування ЄСПЛ уже є достатній перелік справ, на прикладі яких можна проаналізувати тенденцію вирішення таких ситуацій.

Справа «Сюрек проти Туреччини (№ 1)», в якій пан Сюрек, фактичний власник турецького щотижневика, якого визнали винним у поширенні ідей, спрямованих проти цілісності держави, звертається до ЄСПЛ із заявою, в якій вказує, що розглядаючи його справу, національні суди порушили 6 та 10 статті Європейської конвенції з прав людини (далі – Конвенція). У 1992 році у щотижневика були опубліковані статті, в яких висловлена відверта думка щодо турецько-курдського конфлікту, в яких автор використовував досить однозначні вирази, як-от «банда вбивць Турецької Республіки», «вимищення курдів» тощо. ЄСПЛ під час розгляду заяви дійшов висновку, що ці статті становили чіткий заклик до кривавої помсти, а беручи до уваги, що публікація була здійснена під час серйозних сутичок між силами безпеки Турецької Республіки та Робітничої Партії Курдистану (РПК), ці заклики могли призвести до розпалювання подаль-

шого насильства в регіоні. Через наведені обставини, порушення 10 статті Конвенції суд не виявив [10].

Протилежного висновку Суд дійшов у схожій за вимогами заявника справі «Сенер проти Туреччини», в якій пані Сенер, власницю і редактора турецького щотижневика, яку звинуватили в пропаганді, спрямованій проти цілісності держави, звернулась до Суду за захистом своїх прав. Національні суди в її випадку визначили провокативними ствердження, що люди, які там проживають – курдські громадяни, що курдську націю хочуть винищити, що відбувався геноцид тощо. Своім рішенням ЄСПЛ визнав порушення 10 статті Конвенції. В аргументування своєї думки Суд зазначив, що навіть враховуючи вразливість недоторканості держави в умовах збройної агресії обов'язком преси все ще залишається висвітлення думок, зокрема і спірних. До того ж, можливо, деякі з фраз, використаних автором статті, могли здатися агресивними, однак головна думка просувала засудження будь-якого шовінізму та можливість врегулювання ситуації без застосування насильства. Суд визначив, що ця стаття є прикладом інтелектуального аналізу ситуації в країні, без ознак підбурення людей до ненависті, помсти, збройного опору тощо, та закликає закінчити збройний конфлікт [10].

На прикладі цих двох справ можна побачити, що реалізація свободи слова та її захист в умовах збройної агресії є складними, беручи до уваги напруженість як громадян, так і влади держави. Навіть у мирний час свобода слова може бути обмежена в деяких випадках, наприклад, для захисту національної безпеки або громадського порядку, а під час збройних конфліктів свобода слова може бути обмежена ще більше, оскільки держави можуть посилювати контроль над інформацією, щоб захистити себе від ворожої пропаганди або дезінформації. Проблематичним для вирішення моментом є саме визначення меж свободи слова з огляду на складність політичної обстановки країни. Однак досвід вирішення таких ситуацій є, і знову ж таки на врегулювання їх сильно впливає міжнародне право.

У випадку ЄСПЛ увага приділяється виразам, які використовуються у процесі вираження своєї думки, та загальній меті її вираження. Тонка межа між аналізом ситуації і підсумуванням своєю думкою та закликами до повалення режиму, насильницького вирішення ситуації, загострення конфлікту пильно відстежується і враховується під час вирішення справи.

Висновки. Підсумовуючи, треба зазначити, що свобода слова залишається важливою для забезпечення відкритого діалогу та висловлення різноманітних поглядів, що є фундаментальним для здорового та демократичного суспільства. Водночас варто пам'ятати про розумне обмеження цього права задля збереження національних інтересів. Цього можна досягти через удосконалення наявного механізму інформаційної безпеки та нормативно-правової бази.

Список використаних джерел

1. Стовпець О. В. Роздуми щодо свободи слова у контексті феноменів «нової етики» та «канселінгу». *Соціально-гуманітарні виміри правової держави*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (30 квітня 2021 р.). Дніпро: ДДУВС, 2021. С. 260–266.
2. Гуйван П. Про свободу слова як елемент правового статусу людини у демократичному суспільстві: міжнародний підхід. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в умовах COVID-19*: матеріали Всеукр. науково-практ. конф., м. Рівне, 10–11 груд. 2020 р. Рівне, 2020. С. 95–99.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р.: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
4. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження): дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2018. 494 с.
5. Черниш Р., Осічнюк Л. Національні інтереси держави та можливість обмеження права на свободу слова: питання співвідношення. *Problems of legality*. 2021. № 4. С. 166–181.
6. Барнич К. І. Реалізація права на свободу вираження. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. Т. 25. С. 19–25.
7. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-ІХ. *Голос України*. 2022. № 267. С. 279.
9. Загальна декларація прав людини: від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
10. Бурмагін О., Опришко Л., Опришко Д. Свобода слова в умовах збройного конфлікту. Київ: ГО «Платформа прав людини», 2019. 112 с.
11. Стрекалов А. Є. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2010. 20 с.

Anna Rusavska, Tetiana Mikhailina. Problems of Implementing Freedom of Speech in the Context of Armed Aggression

The purpose of the scientific article is to analyze the problems of implementing freedom of speech in the context of armed aggression, as well as attempts to solve them.

The article states that the existence of freedom of speech or, in other words, the right of free expression is a fundamental feature of democracy. First of all, in order to maintain the possibility of its implementation, it must necessarily be enshrined in the regulatory legal acts of the country claiming to be democratic. Such legal consolidation acts both as a guarantee of democracy and as a way to regulate the limits of this freedom, taking into account the protection of the rights of other people and national values. Freedom of expression laws may establish obligations and responsibilities associated with this freedom. This may include restrictions on appealing to violence, defamation, spreading disinformation, or other actions that may harm other citizens or society as a whole.

It is revealed that the implementation of freedom of speech in relation to the preservation and observance of national interests is an urgent issue. One of the essential and necessary factors for the viability of democracy is the presence of a strong and independent press and the guarantee of everyone's right to freedom of expression. Based on the assumption of absolute freedom of speech, the state will certainly face a number of problems, the key of which are disinformation and propaganda, which will have a severely negative impact on national security and public sentiment.

It is argued that the exercise of freedom of speech and its protection in the face of armed aggression is extremely difficult, given the tension of both citizens and state authorities. Even in

peacetime, freedom of speech may be restricted in some cases, for example to protect national security or public order, and in armed conflicts freedom of speech may be restricted even further, as states may strengthen control over information to protect themselves from hostile propaganda or disinformation. It is the definition of the limits of freedom of speech that is problematic for the solution, given the complexity of the country's political situation.

In situations of armed conflict, authoritarian regimes or political instability, international standards can serve as an additional means of protecting the rights of journalists and activists who may face reprisals from national authorities.

Keywords: *freedom, freedom of speech, human rights, aggression, armed conflict, guarantees of the implementation of law, rule of law, principles of law, protection of human rights, information security, ECHR.*